

GERARD KUCHARSKI

## OD PREMONSTRATENSÓW DO BENEDYKTYNÓW. KLASZTOR ŚW. WAWRZYŃCA W KOŚCIELNEJ WSI POD KALISZEM DO POŁOWY XIII W.

W jednym z dzieł Anzelma z Havelbergu, powstałym w połowie XII w. odnajdujemy wzmiankę o tym, że zakon premonstratencki św. Norberta dotarł już w tym czasie na ziemię polskie: *Surrexit in eadem professione et in apostolicae vitae imitatione quidam presbyter nomine Norbertus.... Igitur religio per eum renovata maxima coepit habere incrementa, et ubique terrarum diffusa est, adeo et nulla fere provincia sit in partibus Occidentis, ubi eiusdem religionis congregationes non inveniuntur: Francia, Germania, Burgundia, Aquitania, citerior Hispania, Britania minor, Anglia, Dacia, Saxonia, Leuticia, Polonia ...*<sup>1</sup>. W żywotach św. Norberta nie znajdujemy jednak wzmianki o działalności norbertanów w Polsce, spotykamy natomiast ogólną informację o Słowianach<sup>2</sup>. W niniejszej pracy chcemy przedstawić proces fundacyjny oraz osoby związane ze sprowadzeniem i uposażeniem norbertanów, a później benedyktyków w Kościelnej Wsi.

\* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

<sup>1</sup> *Anselmi Havelbergensis episcopi. Dialogi*, wyd. J. Migne, w: *Patrologia Latina*, t. 188, Paris 1890 kol. 1145–1155; Zob. I. T. Lees, *Anselm of Havelberg's „Banishment to Havelberg”*, AP t. 63:1987 s. 5–18; C. Deptuła, *Arrowezyjska reforma klasztorów w Polsce po r. 1180 a reforma premonstratencka*, RHum t. 17:1969 z. 2 s. 19–20.

<sup>2</sup> *The Life of St. Norbert by John Capgrave*, wyd. C. L. Smetana, Toronto 1977 s. 116; J. Rajman, *The Origins of the Polish Praemonstratensian Circary*, AP t. 66:1990 s. 203 n.

Dzieje klasztoru św. Wawrzyńca w podkaliskiej Kościelnej Wsi w XII i XIII w. związane są niezawodnie z dwoma zakonami: norbertanami i benedyktynami. Pierwszymi zakonnikami, których sprowadzono do Kościelnej Wsi byli norbertanie rządzący się regułą św. Augustyna, zreformowaną przez św. Norberta z Xanten. Zasadą zakonu była ścisła obserwacja reguły oraz przestrzeganie zwyczajów będących w użyciu w głównym domu w Prémontré, a także ustrój centralistyczny, oparty na naczelnych organach: corocznej kapitule generalnej, najwyższej władzy opata z Prémontré i na podporządkowaniu klasztorów filialnych klasztorom macierzystym. Ponadto św. Norbert zdecydował, by do jego zakonu przyjmowano na równi z mężczyznami kobiety, celem ich nawrócenia<sup>3</sup>. Nieco inną regułą zakonną, opartą na czci Boga i człowieka, a także całkowitym posłuszeństwie posługiwali się benedyktyni<sup>4</sup>, którzy mieli oprócz tego stosować w swym życiu klasztornym zasadę *ora et labora*. Zajmowali się sprawowaniem uroczystej liturgii (*divinum officium*), działalnością intelektualną, pracą fizyczną, a ich ascetyzm miał być chrystocentryczny<sup>5</sup>.

Początki klasztoru św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi nie są do końca znane. Istnieje bowiem bardzo skromna podstawa źródłowa, a także rozbieżność stanowisk wśród badaczy zajmujących się tym problemem. W 1836 r. jako pierwszy w kwestii datacji powstania klasztoru w Kościelnej Wsi wypowiedział się F. Göhrlich, który określił czas ut-

<sup>3</sup> Zob. *Norbert von Xanten. Adliger-Ordenstifter-Kirchenfürst*, red. K. Elm a, Köln-Wien 1984; Ch. Der ine, *Les origines de Prémontré*, „Revue d'histoire ecclésiastique” t. 42:1947 s. 352–378; C. B ü c h e r, *Die Frauenfrage im Mittelalter*, Tübingen 1882; H. K r o l l, *Expansion und Rekrutierung der Prämonstratenser 1120–50*, AP t. 54:1978 s. 36–56; T e n z e, *Zum Charakter des Prämonstratenserordens in den ersten Jahrzehnten seines Bestehens*, AP t. 56: 1980 s. 21–40; F. W i n t e r, *Die Prämonstratenser des zwölften Jahrhunderts*, Berlin 1865, [przedruk fotoofsetowy 1966]; S. T r a w k o w s k i, *Między herezją a ortodoksją. Rola społeczna premonstratensów w XII wieku*, Warszawa 1964.

<sup>4</sup> Tekst reguły benedyktyńskiej zob. *Reguły świętego ojca Benedykta*, Warszawa 1929; *Sancti Benedicti regula monachorum*, wyd. Ph. S c h m i t z, Marburg 1946, 1955. Zob. J. K o w a l e z y k, *Reguła benedyktyńska*, EK t. 2, Lublin 1976 kol. 258–261. Zob. też: P. S c z a n i e c k i, *Święty Benedykt*, Tyniec-Kraków 2000, s. 77–85.

<sup>5</sup> J. K o w a l e z y k, *Benedyktyni*, w: EK t. 2 Lublin 1976 kol. 233–250, gdzie dalsza literatura. O monastycyzmie benedyktyńskim, zob. D. C. B u t l e r, *Benedictine Monachism. Studies in Benedictine Life and Rule*, London 1924.

worzenia konwentu na lata 1126–1138<sup>6</sup>, tj. od momentu zatwierdzenia przez papieża reguły zakonu, do śmierci Bolesława Krzywoustego. W roku 1884 W. Knapiński, autor jedynej jak do tej pory całościowej polskojęzycznej monografii św. Norberta i jego zakonu<sup>7</sup>, czas powstania klasztoru norbertanów pod Kaliszem określił podobnie jak F. Göhrlich na lata 1126–1138<sup>8</sup>. Stanowisko to w pełni zaakceptowali A. Wędzki, P. Anders i W. Posadzówna<sup>9</sup>. R. Völker jako datę powstania kaliskich premonstratensów wskazał rok 1126<sup>10</sup>, gdyż wtedy zatwierdzono ostateczną regułę zakonu, natomiast K. Maleczyński sądził, że klasztor kaliski powstał przed 1145 r.<sup>11</sup>, ponieważ około tego roku nastąpiło rozdzielenie podwójnego (męsko-żeńskie) konwentu w Chalni, dając początek klasztorom norbertanek w Strzelnie i norbertanów w Kościelnej Wsi. B. Kumor, J. Rajman i A. Pobóg-Lenartowicz podali, iż fundacji dokonano około połowy XII w.<sup>12</sup>, a świadczyć ma o tym zachowana lista opatów z nekrologu ołbińskiego. Część historyków, jak S. Trawkowski, B. Kürbis, M. Kutzner, J. Krzyżaniakowa, a ostatnio także M. Młynarska-Kaletowa przyjmowali, że klasz-

<sup>6</sup> F. G ö h r l i c h, *Urkundliche Geschichte der Prämonstratenser und ihrer Abtei zum Hl. Vinzenz vor Breslau*, t. 1, Breslau 1836 s. 14 n.

<sup>7</sup> W. K n a p i ń s k i, *Święty Norbert i jego zakon. Początki norbertańskich klasztorów w cyrkurji polskiej i nieco z ich dziejów*, Warszawa 1884.

<sup>8</sup> Tamże, s. 145–150.

<sup>9</sup> W. P o s a d z ó w n a, *W sprawie fundatora i fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, RH t. 13:1937 s. 36; A. W ě d z k i, *Kościelna Wieś*, SSS red. W. K o w a l e n k o, G. L a b u d a, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, t. 2 Wrocław 1965 s. 491–492; T e n z e, *Kalisz doby romańskiej*, w: *Dzieje Kalisza*, red. W. R u s i ń s k i, Poznań 1977 s. 54; P. A n d e r s, *Kalisz i okolice*, Warszawa 1987 s. 116–117, który odwołuje się do tradycji, jakoby fundację przeprowadził Piotr Dunin, o czym niżej.

<sup>10</sup> R. V ö l k e r, *Kirchengeschichte Polens*, Berlin 1930 s. 47.

<sup>11</sup> K. M a l e c z y ń s k i, *Bolesław Krzywousty. Zarys panowania*, Kraków [1946] s. 230; i pośmiertne wydanie z aparatem naukowym: T e n z e, *Bolesław III Krzywousty*, Wrocław 1975 s. 306. Będziemy korzystać z tego ostatniego, ze względu na większą wartość naukową.

<sup>12</sup> B. K u m o r, *Kościół w Polsce w okresie reformy gregoriańskiej (od poł. XI do poł. XII w.)*, *Zakony*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1 cz. 1 red. B. K u m o r, Z. O b e r t y ń s k i, Poznań 1974 s. 65; J. R a j m a n, *Norbertanie Polscy w XII wieku. Moźni wobec ordinis novi*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 7 red. K. S. K u c z y ń s k i, Warszawa 1996 s. 77; A. P o b ó g - L e n a r t o w i c z, *Kanonicy regułarni na Śląsku*, Opole 1999 s. 40.

tor św. Wawrzyńca pod Kaliszem został ufundowany w ostatnich dwóch dekadach XII w.<sup>13</sup>, gdyż w tym okresie po raz pierwszy występuje w źródłach jego opat — Cyprian. Spora grupa badaczy zajmująca się tym zagadnieniem tylko marginalnie, czas fundacji klasztoru w Kościelnej Wsi określa ogólnie na XII w.<sup>14</sup>, nie argumentując swego stanowiska. Kwestią sporną wśród badaczy pozostaje też osoba fundatora klasztoru pod Kaliszem. Wysuwa się kilka propozycji; część historyków datująca powstanie kaliskiej placówki na lata 1126–1138 twierdzi, że fundatorem kościoła św. Wawrzyńca był książę Bolesław Krzywousty, część, określająca czas powstania na ostatnie dwie dekady XII w. dowodzi, że Mieszko Stary; jeszcze inni, przyjmujący, iż fundacja miała miejsce w połowie XII w., uważają Piotra Włostowica za założyciela klasztoru<sup>15</sup>.

Kto zatem faktycznie ufundował kaliski konwent premonstratensów i kiedy to nastąpiło? Pewne informacje źródłowe, odnoszące się

<sup>13</sup> S. Trajkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. 3, red. A. Gieysztor, K. Dąbrowski, Kalisz 1962 s. 34–35; Tenże, *Między herezją*, s. 197, 199; B. Kürbis, *Dzieje fundacji strzeleńskiej w świetle dokumentów*, w: *Strzelno romańskie*, Strzelno 1972 s. 43; B. Kürbis, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, RH t. 40:1974 s. 21–22; B. Kürbis, *Życie kulturalne po 1038 r.*, w: *Dzieje Wielkopolski*, red. J. Topolski, t. 1: do roku 1793, Poznań 1969 s. 205; tamże, M. Kutner, *Feudalizm w okresie rozwoju gospodarki towarowej. Zmiany w strukturze społecznej*, s. 273; tamże, J. Krzyżaniakowa, *Rozwój kultury w XII–XV w.*, s. 329; M. Młynarska-Kaletowa, *Kalisz w XI–XII wieku*, w: *Kalisz wczesnośredniowieczny*, red. T. Baranowski, Kalisz 1998 s. 22.

<sup>14</sup> T. Uzdowska, *Kalisz we wczesnym średniowieczu*, w: *Kalisz w starożytności i w średniowieczu*, opr. K. Dąbrowski, M. Młynarska, T. Uzdowska, Warszawa–Wrocław 1956 s. 53; M. Młynarska, *Proces lokacji Kalisza w XIII i pierwszej połowie XIV wieku*, w: *Osiemnaście wieków*, t. 1 s. 106; W. Abraham, *Organizacja kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, Poznań 1962 s. 196, 200; J. Kłoczowski, *Zakony na ziemiach polskich w wiekach średnich*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1 *Średniowiecze*, red. Tegoż, Warszawa 1966 s. 441; J. Nowacki, *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 2, Poznań 1964 s. 407, 501; C. Depuła, *Arrowszyjska reforma*, s. 23–25. Natomiast K. Kaczmarek, C. Depuła, *Dla dobra konwentu i świeckich. Szkoły w norbertańskim opactwie św. Wincentego we Wrocławiu w okresie średniowiecza*, NP t. 89:1998 s. 73 nie dopatruje się fundacji norbertanów w Kościelnej Wsi.

<sup>15</sup> Dokładne stanowiska poszczególnych badaczy w kwestii osoby fundatora klasztoru w Kościelnej Wsi, zob. wyżej wypowiedzi w sprawie datacji powstania klasztoru.

do klasztoru norbertańskiego w Kościelnej Wsi pod Kaliszem znajdują się w sporządzonym w drugiej połowie XIII w. katalogu zakonu premonstratenskiego (tzw. Ninowski II); zarejestrowano w nim także te kanonie, które w momencie powstawania *Katalogu* już nie istniały. Czytamy w nim m.in.: *In ducatu Karinthie prepositura fratrum et claustrum sororum in Polonia: Calis*<sup>16</sup>. Pierwszy człon tej zapiski: *in ducatu Karinthie* należy emendować na *in ducatu Kalisie*, gdyż jest błędnie zapisaną łacińską nazwą miasta Kalisza. Błąd ten prawdopodobnie popełniono w trakcie przepisywania informacji o polskich klasztorach do *Katalogu* z jakiegoś starszego źródła. Niewątpliwie wiadomości te sporządzono w Ninowie, a wzmianka o prepozyturze pod Kaliszem dostała się do materiałów ogólnozakonnych dzięki opatowi Cyprianowi z klasztoru św. Wawrzyńca, który w 1181 r. był na posiedzeniu kapituły generalnej w Prémontré<sup>17</sup>.

Kolejne wiadomości o konwencie norbertanów w Kościelnej Wsi pochodzą z nekrologu opactwa św. Wincentego na Ołbinie pod Wrocławiem, do którego włączono zapiski pochodzące z nieistniejących już ksiąg zmarłych konwentu kaliskich norbertanów<sup>18</sup>. Jak ustalił K. Maleczyński, między tymi przekazami istniała pewna współzależność. W latach 1181–1190 księgę nekrologiczną, która znajdowała się w klasztorze św. Wawrzyńca pod Kaliszem przeniesiono do opactwa

<sup>16</sup> *Catalogi circariorum et ecclesiarum saeculorum XIII et XIV*, w: N. Backmund, *Monasticum Praemonstratense*, t. 3, Straubing 1949–1961 s. 397. Katalog ten podaje stan zakonu norbertanów zasadniczo ok. roku 1235, choć zawiera szereg uzupełnień po roku 1270.

<sup>17</sup> *Fontes Rerum Bohemicarum*, t. 2, Praha 1874 s. 477. W literaturze podróz Cypriana na kapitułę generalną w 1181 r. zgodnie jest uważana za wstęp do reformy premonstratenskiej w Polsce, w której Cyprian odegrał ważną rolę. W nekrologu opactwa w Prémontré odnotowano: *Commemoratio Cypriani episcopi fundatoris octo claustrorum nostri ordinis in Polonia, L'Obituaire de l'Abbaye de Prémontré*, wyd. R. von Waeleghem, Bruxelles 1912 s. 198. Termin *fundatio* nie oznacza w przypadku Cypriana zakładania nowych klasztorów od podstaw, tylko doprowadzenie do utworzenia kanonii norbertańskich, częściowo w miejsce wypartych ze swoich domów przedstawicieli innych zakonów. Zob. C. Depuła, *O niektórych źródłach do historii zakonu premonstratenskiego w Polsce w XII i XIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne w Polsce” t. 22:1971 s. 203; S. Trajkowski, *Między herezją*, s. 198; J. Rajman, *The Origins*, s. 208; Tenże, *Norbertanie*, s. 79. O Cyprianie, zob. Z. Kozłowska-Budkowa, *Cyprian*, PSB t. 4:1937 s. 126.

<sup>18</sup> *Nekrolog opactwa św. Wincentego we Wrocławiu*, wyd. K. Maleczyński, w: MPHn t. 9 cz. 1, Warszawa 1971 s. XIV–XX.



na Ołbinie. Wymagała tego ogólnie stosowana w kościele średnio-wiecznym zasada osobowości prawnej opactwa: Jednak według ostatecznego wyroku sądu biskupa wrocławskiego Tomasza z 6 lutego 1234 r. norbertanie wrocławscy mieli wydać benedyktynom m.in. naczynia, szaty liturgiczne, oraz księgi, które sami przywieźli niegdyś ze swojej pierwszej siedziby pod Kaliszem: *res vero si que extant apud domum sancti Vincentii, que fuerint sancti Laurentii, restitui precipimus, eidem pro domo eadem in eadem specie sive sunt casule, sive dalmaticas, sive alie res que nobis fuerint incerta, commisimus horum inquisitionem conscientie domui abbatis sancti Vincenti*<sup>19</sup>. Do tych ksiąg należał zapewne kalendarz z pierwotnym mortuarzem premonstratenskim, który prowadzono w Kaliszu, a może kontynuowano we Wrocławiu<sup>20</sup>. Obecnie nie ma wątpliwości, że premonstratensi zostali przesiedleni z klasztoru w Kościelnej Wsi do konwentu św. Wincentego pod koniec XII w., a definitywnie za rządów opata Alarda, toteż najstarsze zapiski o proveniencji norbertańskiej w nekrologu ołbińskim pochodzą z opactwa św. Wawrzyńca pod Kaliszem<sup>21</sup>.

Z nekrologu ołbińskiego można jeszcze wyczytać niepełne zapiski o niezidentyfikowanych postaciach zakonnych. Część z nich wydawca *Nekrologu* powiązał z benedyktykami lubińskimi, pozostali nie zostali rozpoznani<sup>22</sup>:

Opaci zidentyfikowani	Opaci niezidentyfikowani
29 — I — Bogdanus abbas — lubiński	21 — I — Henze primus abbas
7 — III — Heuilinus abbas — lubiński	15 — II — Haco abbas
8 — III — Rogerus abbas — lubiński	15 — III — Willerius abbas
4 — IV — Bogdanus abbas — lubiński	19 — V — Lodewicus abbas
12 — IV — Robertus abbas — lubiński	31 — X — Raulinus abbas
13 — V — Silvester abbas — lubiński	20 — XI — Faustinus abbas

<sup>19</sup> KDKT t. 1, Lwów 1875 nr 16.

<sup>20</sup> MPH sn t. 9 cz. 1 s. XX.

<sup>21</sup> Por. J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 74.

<sup>22</sup> MPH sn t. 9 cz. 1 s. 10, 17, 27, 48, 82, 86; zob. *tamże*, s. XXII, XLII–XLIX.

W jaki więc sposób część nierozpoznanych opatów trafiła do księgi zmarłych opactwa św. Wincentego? Otóż najprawdopodobniej opaci ci zostali przepisani z jakiegoś starszego źródła, którym mogła być księga nekrologiczna sporządzona w klasztorze św. Wawrzyńca. Chaotyeczność tych not, przejawiająca się w zatraceniu chronologicznej kolejności spowodowana była najprawdopodobniej pośpiesznym przenoszeniem po wyroku z 1234 r., najkonieczniejszych notatek norbertańskich do starej księgi św. Wincentego. Można więc przyjąć, że opaci dotychczas niezidentyfikowani czyli *Henze, Hanco, Willerius, Lodewicus, Raulinus, Faustinus* najprawdopodobniej związani byli z klasztorem w Kościelnej Wsi, o czym niżej.

Jak zauważył J. Rajman, w nekrologu opactwa św. Wincentego nie ma ani jednego wpisu, który bezpośrednio dotyczyłby opactwa w Steinfeld, co wzbudza pewne wątpliwości, skoro katalogi zakonne umieszczają wrocławskie opactwo w gronie klasztorów filialnych wobec Steinfeldu<sup>23</sup>. Ponieważ pierwsza wiadomość o osobach związanych z placówką w Steinfeld pochodzi z 18 września: *Obiit Erlebaldus abbas*, to chodzi tu zapewne o umieszczonego pod tą samą datą w księdze zmarłych prepozytury w Doksanach Erlebolda, drugiego w kolejności opata Strahowa<sup>24</sup>, piastującego ten urząd od roku 1167 aż do śmierci w 1175 r.<sup>25</sup> Wcześniej Erlebold pełnił funkcję kanonika w Steinfeld, skąd w 1144 r. przybył do Strahowa wraz z Gezonem<sup>26</sup>. Jak wiadomo, opactwo premonstratensów ołbińskich powstało około 1190 r.

<sup>23</sup> J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 75; zob. *Catalogi circariarum*, s. 396–397.

<sup>24</sup> MPH sn t. 9 cz. 1 s. 71; *Necrologium Doxanense*, wyd. J. E m m e l e r, w: *Sitzungsberichte der König.-böhmischen Gessellschaft der Wissenschaften in Prag. Vorträge in den Sitzungen der Class für Philosophie, Geschichte und Philologie*, 1884 s. 127; por. *L'Obituaire de l'Abbaye de Prémontré*, wyd. R. von W a e f e l g h e m, Bruxelles 1912 s. 182. O początkach Doksan zob. V. O n d r a ě k, *Praepositura Doxana*, AP t. 8:1932 s. 321 n.; V. Č e r m a k, *Premonstrati v Čechach a na Morave*, Praha 1877 s. 133–136; J. K u b i ě k o v a, *Byv. klášter premonstraterek v Doksanach*, Praha 1944.

<sup>25</sup> Erlebold opactwo w Strahowie objął po zgonie pierwszego opata Gezona, był także pierwszym przełożonym żeńskiej prepozytury w Doksanach, zależnej od opactwa w Strahowie; zob. przyp. 24, a także: J. R a j m a n, *Początki opactw norbertańskich w Strahowie i Brzesku*, NP t. 78:1992 s. 5 n.; T e n ě z e, *Norbertanie*, s. 75–76.

<sup>26</sup> Cyt. za J. R a j m a n e m, *Catalogus Abbatum Strahoviensium, Pamatnik Narodneho Pisemnictva*, Praha–Strahov, rps DJ III 2 s. 16 n. Zob. J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 75.



Wynika z tego, że konwent ten nie mógł posiadać żadnych kontaktów z opatem strahowskim Erleboldem, skoro ten zmarł w 1175 r. Po uwzględnieniu tej okoliczności można stwierdzić, że wpis Erlebolda jest najstarszym źródłowo poświadczonym kontaktem norbertanów kaliskich z konwentami w Steinfeld i Strahowie. Sama zaś zapiska do nekrologu opactwa św. Wincentego przeniesiona została z klasztoru św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi<sup>27</sup>. Jeżeli więc wspomniani wcześniej zagadkowi opaci z ołbińskiej księgi zmarłych nie mogli pochodzić z premonstratenskiego klasztoru na Ołbinie, gdyż ten jeszcze nie istniał, to należy sądzić, iż informacje o sześciu opatach dotyczą placówki kaliskiej i do nekrologu dostały się wraz z przeniesieniem opactwa z Kościelnej Wsi do Wrocławia.

Wymienieni wyżej opaci z nekrologu ołbińskiego pozwalają w dużym stopniu na ustalenie przybliżonego czasu powstania klasztoru premonstratenskiego w Kaliszu. Zdaniem wielu badaczy placówka ta miała być dziełem księcia Mieszka Starego ufundowana około 1181 r. i miała przetrwać 10 lat<sup>28</sup>. Stanowiska tego nie uda się jednak utrzymać, gdyż licząc nawet tylko po 3–4 lata sprawowania urzędu przez każdego z wymienionych opatów uzyskamy około dwudziestoletni okres funkcjonowania kaliskiego klasztoru przed reformą opata Cypriana w 1190 r. Ponadto, biorąc pod uwagę zapiskę o Erleboldzie działającym w Czechach w latach 1144–1175 dochodzimy do przekonania, że powstanie klasztoru w Kościelnej Wsi przypadło na okres przed 1175 r., a może nawet około połowy XII w.<sup>29</sup>

Interesujące, że pośród kanoników steinfeldzkich z otoczenia Erlebolda figuruje zakonnik o imieniu Henze<sup>30</sup>. Nie wykluczone, że jest on tożsamy z niejakim *Henze, primus abbas* z nekrologu ołbińskiego<sup>31</sup>.

Nie do utrzymania jest także opinia, że klasztor św. Wawrzyńca został utworzony już w latach 1126–1138<sup>32</sup>, ponieważ oparta została na

<sup>27</sup> Por. J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 76.

<sup>28</sup> S. T r a w k o w s k i, *Geneza regionu*, s. 34 n.; B. K ü r b i s, *Najstarsza tradycja*, s. 26; C. D e p t u ł a, *Arrowezyjska reforma*, s. 23–25; M. M ł y n a r s k a - K a l e t o w a, *Kalisz*, s. 22; zob. przyp. 11.

<sup>29</sup> Por. J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 76.

<sup>30</sup> *Cathalogus Abbatum*, rps s. 16 n.

<sup>31</sup> Podobne przypuszczenie wysnuwa J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 76.

<sup>32</sup> F. G ö h r l i c h, *Urkundliche*, s. 14 n.; Zob. przyp. 5–7.

niepewnej i niejasnej informacji z *Roczników* Jana Długosza o powstaniu w niejakim Chalnie koło Izbicy na Kujawach klasztoru norbertanek, który po emendacji miał być pierwotnie Kaliszem, tylko źle zapisanym. Podobieństwo w transkrypcji łacińskiej nazw Chalna i Kalisza co prawda występuje, jednakże sama niezgodność geograficzna to wyklucza<sup>33</sup>. Poza tym z Chalna, gdzie zdaniem K. Maleczyńskiego miał się znajdować pierwszy na ziemiach polskich klasztor norbertański i z którego to miały się wywodzić klasztory w Strzelnie — norbertanek i Kościelnej Wsi — norbertanów, również jest nie do przyjęcia, ponieważ wzmianka Długosza o Chalnie i o fundacji norbertanek w Strzelnie w 1133 r.<sup>34</sup> uważana jest za amplifikację autentycznej zapiski o konsekracji kościoła św. Krzyża i Najświętszej Marii Panny<sup>35</sup>. Nadto wypada zaznaczyć, iż założenie przy owym kościele klasztoru norbertanek nastąpiło z fundacji Piotra Włostowica około 1150 r. (przed 1153 r.)<sup>36</sup>, i jak można sądzić, opiekę zakonną nad Strzelnem sprawowała prepozytura w Kościelnej Wsi<sup>37</sup>.

<sup>33</sup> Tak samo J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 86.

<sup>34</sup> Długosz, *Annales*, s. 301 i 319; K. M a l e c z y Ń s k i, *Bolesław III*, s. 306–307.

<sup>35</sup> S. T r a w k o w s k i, *Wprowadzenie zwyczajów arrowezyjskich w wrocławskim klasztorze na Piasku*, w: *Wiek Średni*, Warszawa 1962 s. 114; J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 83. Za niewiarygodną zapiskę z 1133 r. w *Rocznikach* Jana Długosza o przybyciu norbertanek do Strzelna uznał także W. K n a p i ń s k i, *Święty Norbert*, s. 161 n. a także W. P o s a d z ó w n a, *W sprawie fundatora*, s. 35. Oboje przyjmowali także, iż pierwszy konwent strzelnieński wywodził się z Kościelnej Wsi.

<sup>36</sup> Wnosić to można na podstawie omówionego przez J. B i e n i a k a, *Polska elita polityczna XII w.*, cz. 3, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 4, red. S. K. K u c z y ń s k i, Warszawa 1990 s. 64–66 *curriculum vitae* Beatrycze, córki Piotra Włostowica, która wstąpiła do nowo ufundowanego klasztoru około połowy XII w. i pełniła w nim rolę przełożonej. Zob. KDW Poznań 1877–1881 t. 1 nr 32. Por. J. R a j m a n, *Dominus—comes—princeps. Studium o Jaksach w XII wieku*, „*Studia Historyczne*” t. 33:1990 z. 3–4 s. 363; T e n ń e, *Norbertanie*, s. 82–90; W tym samym mniej więcej czasie powstał klasztor w Kościelnej Wsi, w czym jak można sądzić, swój udział miał kanonik strahowski Erlebold.

<sup>37</sup> Istnienie w XII w. w tym samym czasie klasztoru podwójnego oraz oddzielnej kantonii żeńskiej (Kościelna Wieś — Strzelno) wykazuje adekwatne podobieństwo w postaci powiązań Witowa i Buska. Zob. R. G r o d e c k i, *Dzieje klasztoru premonstratenskiego w Busku w wiekach średnich*, Rozprawy AU Hist.—Filoz. t. 57; W. K n a p i ń s k i, *Święty Norbert*, s. 161 n.; W. P o s a d z ó w n a, *W sprawie fundatora*, s. 35; K. G ł o w a c k i, *Kościół św. Małgorzaty i dawny klasztor norbertanów w Witowie*, Piotrków 1984; J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 95 n.

Źródła o proveniencji zakonnej nie dają odpowiedzi na pytanie, kto był pierwotnym fundatorem klasztoru św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi. *Kronika wielkopolska* przypisywała założenie prepozytury pod Kaliszem palatynowi Piotrowi Włostowicowi. On to miał właśnie wybudować i wyposażać: *preposituram ad sanctum Laurentium prope Kalis*<sup>38</sup>. Godne podkreślenia jest to, że nazwanie tego klasztoru prepozyturą świadczy, iż był on dobrze znany autorowi *Kroniki*<sup>39</sup>. Także Jan Długosz w swoich *Rocznikach* wymieniając listę fundacji Piotra Włostowica umieścił wzmiankę o założeniu przez niego kościoła *ad sanctum Laurentium in Kalisch*<sup>40</sup>. S. Trawkowski uważał, że jest to mylna informacja powstała pod wpływem znanego faktu przeniesienia benedyktynów z Ołbina, fundacji palatyna Piotra, do Kalisza<sup>41</sup>. Jednakże poglądu tego nie można poprzeć dowodami, wspomniany zaś badacz powstanie klasztoru św. Wawrzyńca datował na ok. 1180 r., na co trudno się zgodzić w świetle naszych wcześniejszych ustaleń. Tradycja przekazana przez obydwa źródła historiograficzne, utrzymująca, że fundatorem kaliskiego konwentu był Piotr Włostowic, zdaje się być wiarygodna, ponieważ oprócz dającej się powiązać z życiem Piotra chronologii tej prepozytury, znany jest także schemat reformy opata Cypriana, która głównie polegała na rozdzieleniu konwentów kaliskich i przeniesieniu norbertanek do Strzelna, a norbertanów do Wrocławia<sup>42</sup>. Taka czynność wymagała zgody patronów klasztoru św. Wincentego, którymi w 1193 r. byli, jak ustalił J. Bieniak, wnukowie Piotra Włostowica a synowie Świętosława: arcybiskup Piotr, komesi Włodzimierz i Leonard oraz inny wnuk Piotra, syn Wszebora, Piotr<sup>43</sup>.

<sup>38</sup> *Chronica Poloniae Maioris*, w: MPH sn t. 8, wyd. B. Kürbis, Warszawa 1970 s. 50.

<sup>39</sup> W momencie spisania *Kroniki wielkopolskiej* ok. końca XIII i początku XIV w., w Kościelnej Wsi funkcjonowała prepozytura benedyktynów tyńceckich.

<sup>40</sup> Długosz, ks. V–VI s. 25.

<sup>41</sup> S. Trawkowski, *Geneza regionu*, s. 19 n. Identyczne stanowisko zajęli wydawcy polskojęzycznego tłumaczenia *Roczników*: J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, red. K. Pieradzka, Warszawa 1973 ks. 5–6 s. 261–262.

<sup>42</sup> Zob. J. Rajman, *Norbertanie*, s. 78; M. Kędzierska, *Założenie klasztoru w Witowie i jego fundator*, w: *Scripta minora*, t. I, red. B. Lapis, Poznań 1996 s. 110. Fundatorem nowych kościołów w Strzelnie był Piotr Wszeborzyc, wnuk Piotra Włostowica.

<sup>43</sup> J. Bieniak, *Polska elita polityczna XII w.*, cz. 3 s. 59–60. Por. M. Friedberg, *Ród Łabędziów*, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego” t. 7:1924/25 s. 87 n., wy-

Oczywistym jest, że nie mogło się obyć bez aprobaty patronów norbertańskiej placówki św. Wawrzyńca pod Kaliszem na jej rozłączenie i przeniesienie, skoro doszło w końcu do jej likwidacji. Należy sądzić, iż całą sprawę rozstrzygnięto między najbliższymi krewnymi, którzy byli patronami nie tylko klasztorów na Ołbinie i w Strzelnie, lecz także kościoła w Kościelnej Wsi. Nie przez przypadek zarówno autor *Kroniki wielkopolskiej* jak i Jan Długosz zaliczyli wspomniany kościół do fundacji Piotra Włostowica. Powyższe wnioski zasadniczo wykluczają twierdzenie, jakoby premonstratański klasztor św. Wawrzyńca był fundacją księcia Bolesława Krzywoustego czy księcia Mieszka Starego, ponieważ nie ma ani jednego przekazu źródłowego, który by to poświadczał. Poza tym zwolennicy poglądu o fundacji Krzywoustego powstanie klasztoru datowali na lata 1126–1138, natomiast przedstawiciele stanowiska o fundacji Mieszka na lata osiemdziesiąte XII w.<sup>44</sup>, co w świetle naszych ustaleń nie wydaje się przekonujące.

Jak można sądzić, egzystencja norbertanów w Kościelnej Wsi pod Kaliszem zakończyła się z początkiem lat dziewięćdziesiątych, kiedy to klasztor premonstratański przeniesiono do Ołbina. W bulli papieża Celestyna III z 7 kwietnia 1193 r. adresowanej: *Abbati et canonicis cenobii s. Vincentii*, papież zatwierdza przesiedlenie norbertanów z Kościelnej Wsi do klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu, zajmowanego do tej pory przez benedyktynów: *cum in monasterio vestro, [...] nigri ordinis monachi fuerint instituti, pro eo quod iidem monachi male vivendo, bona monasterii dilapidarunt, nec saepius requisiti curaverunt proprium excessum corrigere, [...] de assensu nobilium virorum ducis Boleslai, comitum Petri Włodimiri etc. patronorum istius loci, [...] in isto monasterio viros praemonstratensis ordinis deliberatione provida ordinastis [...] Nos [...] ordinationem vestram [...] auctoritate apostolica confirmamus*<sup>45</sup>. Z innej bulli tegoż papieża z dnia 8 kwietnia 1193 r. wynika, że na prośby opata Cypriana przyjmuje on pod opiekę Stolicy Apostolskiej wszystkie posiadłości premonstratensów z klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu<sup>46</sup>. Treść bulli do-

kresy s. 95–96. Badacz ten przyjmował, iż Piotr Włostowic jako fundator klasztoru św. Wawrzyńca, został wzięty z tradycji po benedyktynach na Ołbinie, którzy zamieszkiwali to miejsce przed norbertanami, a którzy zostali stamtąd usunięci.

<sup>44</sup> Zob. wyżej, przyp. 8–14.

<sup>45</sup> RS t. 7 cz. 1 nr 57 s. 54. KDŚI t. 1 nr 69.

<sup>46</sup> *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, wyd. F. Piekoski, Kraków 1876

wodzi, że norbertanie zadomowili się już na Ołbinie i przejęli majątek ziemski dawnego opactwa benedyktynów. Przyzwolenie na to wyraziły tak władze kościelne, jak i świeckie, tj. arcybiskup Piotr i biskup wrocławski Żyrośław, rycerze — patroni opactwa oraz książe wrocławski Bolesław Wysoki. Jednocześnie benedyktyni wszczęli spór, nie chcąc się pogodzić z ich wysiedleniem z Ołbina. Jeszcze na przełomie 1197 i 1198 r. legat papieski Piotr z Kapui zatwierdził postanowienie biskupa Żyrośława o usunięciu benedyktynów z opactwa św. Wincentego *propter enormes excessus suos et bonorum eiusdem monasterii dilapidationem*<sup>47</sup>. Należy sądzić, że postanowienie to było przez benedyktynów kwestionowane, a i sama sprawa ich usunięcia w ostatniej dekadzie XII w. nie była jeszcze do końca przegrana. Świadczyć o tym może fakt, iż starania benedyktynów o odzyskanie posiadłości ołbińskich zajętych przez premonstratensów trwały dalej.

Do rozstrzygnięcia sporu między wypędzonymi z Ołbina pod Wrocławiem benedyktynami a wprowadzonymi na ich miejsce norbertanami, papież wyznaczył arbitrów do sądu polubownego. Wyjednana przez benedyktynów z innych klasztorów polskich w Stolicy Apostolskiej komisja ugodowa zebrała się 18 października 1219 r. w Wiślicy, a udział w niej wzięli m.in. biskup krakowski Iwo, opat wąchocki Hugon i inni<sup>48</sup>. Rezultatem obrad było przyjęcie następującej zgody: *ut [abbates benedictini] de iure quod dicebant se habere in predicto monasterio [s. Vincentii], benigne cederent Ordini Premonstratensi et fratribus qui nunc sunt ibidem, et ratam haberent amocionem eorumdem monachorum, factum sub Sirozlao episcopo [Wratislav.] ad instanciam Petri archiepiscopi patroni supersedentis liti et appellacionibus quas fecerunt. Prefatos vero fratres Premonstratensis Ordinis ad hoc consentire fecimus, — [mówią sędziowie, GK], — ut gratuitam gratiam facerent predictis monachis et Ordini nigrorum, cedentes [...] de loco sancti Laurencii cum suis appendiciis que nunc sunt et decima ville que dicitur Domaborovo, adiungentes nichilominus XII marcas argenti hoc anno tantum ad instructionem eiusdem domus, que propter guerram et quasdam mutaciones aliquatenus desolata videbatur*<sup>49</sup>.

t. 1 nr 60; KDW t. 1 nr 31; KDŚI t. 1 nr 70.

<sup>47</sup> KDŚI t. 1 nr 73.

<sup>48</sup> KDW t. 1 nr 106; Zob. P. S c z a n i e c k i, *Benedyktyni Polscy. Zbiór szkiców i opowiadań*, Tyniec 1989 s. 74.

<sup>49</sup> KDW t. 1 nr 106; KDKT t. 1 nr 15; KDŚI t. 2 nr 221, 222, 223.

Z powyższego wyroku wynika, że norbertanie posiadali jeszcze do 1219 r. jakieś prawa u św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi. Świadczyć może o tym fakt, iż ówczesny opat ołbiński Alard dopiero teraz zgodził się, aby premonstratensi ustąpili *de loco sancti Laurencii cum suis appendiciis, que nunc sunt*<sup>50</sup>. Ponadto benedyktyni otrzymali dawny klasztor premonstratensów pod Kaliszem z przynależnym doń uposażeniem i pieniądze na naprawę zniszczonego domu, w zamian zrzekając się dobrowolnie wrocławskiego opactwa<sup>51</sup>. Wydawać by się mogło, że z tego wyroku zadowolone były obie strony, jednakże w niedługim czasie po zawarciu porozumienia między benedyktynami a norbertanami, wystąpiły okoliczności utrudniające definitywne załatwienie sprawy. T. Silnicki przypuszczał, iż mogły one wynikać z niedopełnienia przez premonstratensów warunków wcześniej zawartej umowy<sup>52</sup>. Bardziej prawdopodobne jest jednak to, iż faktyczną przeszkodą finalizującą układ z 1219 r., były niespodziewane pretensje wnoszone przez klasztor augustiański, osadzony przy kościele Najświętszej Marii Panny na Piasku we Wrocławiu, do kościoła św. Wawrzyńca pod Kaliszem<sup>53</sup>. C. Deptuła uważał, że jeżeli klasztor na Piasku wnosił jakieś pretensje co do Kościelnej Wsi, to musiał posiadać jakieś uprawnienia do podkaliskiej prepozytury. Zdaniem tego badacza *można sądzić, że klasztor św. Wawrzyńca stanowił kanonię podporządkowaną opactwu NMP na Piasku, ewentualnie jeszcze w pierwszej połowie XII w. — na Ślęży. Powiązanie jej z zakonem premonstratenskim należy łączyć z reformą arrowezyjską końca stulecia*<sup>54</sup>. Ponadto C. Deptuła nie wyklucza, że premonstratenski charakter klasztoru św. Wawrzyńca powstał ze względu na jego relacje z Ołbinem i osiadłych tu premonstratensów<sup>55</sup>. Argumenty te nie wydają się być

<sup>50</sup> KDW t. 1 nr 106.

<sup>51</sup> Przynależność klasztoru w Kościelnej Wsi do benedyktynów wrocławskich od XII w. przyjmował P. D a v i d, *Les bénédictins et l'ordre de Cluny dans la Pologne médiévale*, Paris 1939 s. 77, nie zgadzał się z tym, że benedyktyni otrzymali dawny klasztor premonstratensów pod Kaliszem.

<sup>52</sup> T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój kościoła katolickiego na Śląsku do końca XIV wieku*, Warszawa 1953 s. 101.

<sup>53</sup> Zob. W. K n a p i ń s k i, *Święty Norbert*, s. 146; T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój*, s. 101.

<sup>54</sup> C. D e p t u ł a, *Arrowezyjska reforma*, s. 24. Przypuszczenie to wcześniej sformułował S. T r a w k o w s k i, *Geneza regionu kaliskiego*, s. 34–35.

<sup>55</sup> C. D e p t u ł a, *Arrowezyjska reforma*, s. 25.



przekonujące, gdyż oparto je na podstawie bardzo ogólnikowego dokumentu papieża Honoriusza III z 19 maja 1222 r.<sup>56</sup>, z którego nie można wnosić, iż klasztor w Kościelnej Wsi był placówką kanoników regularnych<sup>57</sup>. Ponadto wszystkie omówione przez nas źródła potwierdzają, iż podkaliski klasztor zajmowali premonstratensi. Jedyne co można przyjąć, to bliżej nieokreślone zwierzchnictwo opactwa NMP na Piasku nad klasztorem św. Wawrzyńca, które mogło mieć faktycznie miejsce w przypadku wspólnej osoby fundatora — Piotra Włostowica<sup>58</sup>.

Ostatecznie sporne kwestie występujące pomiędzy konwentem augustianów na Piasku a norbertanami św. Wincentego zostały załatwione w 1222 r., a świadczy o tym list Honoriusza III z dnia 19 maja 1222 r., w którym akceptuje warunki zawartej umowy<sup>59</sup>. Dokument ten może być pośrednim potwierdzeniem związków Kościelnej Wsi z Piotrem Włostowicem. W tym samym dniu następuje także zatwierdzenie przez papieża układu między benedyktynami a premonstratensami z 18 października 1219 r.<sup>60</sup> O tym, że spór między benedyktynami a norbertanami rozgorzał na nowo, a jego przyczyną mogło być niewywiązanie się premonstratensów z jakiegoś warunku ugody, świadczy fakt, iż sprawę tę definitywnie umorzono dopiero w 1234 r. na podstawie umowy zawartej na synodzie w Siewierzu 6 lipca 1233 r.<sup>61</sup> Wydany w tej sprawie wyrok 6 lutego 1234 r. przez biskupa wrocław-

<sup>56</sup> KDW t. 1 nr 589; KDSł t. 1 nr 271.

<sup>57</sup> Podobne stanowisko zajął J. R a j m a n, *Norbertanie*, s. 78.

<sup>58</sup> Nie wykluczone jest bowiem, iż to właśnie Piotr Włostowic w początkowym okresie przeprowadzania fundacji kaliskich norbertanów zlecił jej nadzór augustianom wrocławskim.

<sup>59</sup> RS t. 1 nr 256 s. 134; KDW t. 1 nr 589; KDSł t. 1 nr 271.

<sup>60</sup> RS t. 1 nr 257 s. 136. Zob. W. K n a p i ń s k i, *Święty Norbert*, s. 146; T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój*, s. 101.

<sup>61</sup> KDKT t. 1 nr 15; RS t. 1 nr 411 s. 195; T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój*, s. 95 uważa, że ugodę tę zawarto nie w Siewierzu 6 lipca, a w Sieradzu 3 lipca, tłumacząc wynikłą pomyłkę błędnym odczytaniem przez wydawców kodeksów nazwy *Zsevor*, którą jego zdaniem należało emendować na *Sieradz* a nie na *Siewierz*. Tymczasem w dacie tego aktu zapisano wyraźnie miejsce obrad i wystawienia dokumentu *in Syradia* (por. też KDW t. 1 nr 150). Ostatecznie kwestię miejsca i daty wystawienia dokumentu z synodu opatów polskich klasztorów benedyktyńskich w Siewierzu wyjaśniła krytyczna analiza dokumentów przeprowadzona przez R. S t e l m a c h a, *Dokument z 6 lipca 1233 r. kończący spór między benedyktynami a premonstratensami wrocławskimi*, w: *Benedyktyni Tynieccy w średniowieczu*, red. K. Ż u r o w s k a, Tynieccy—Kraków 1995 s. 153–156.

skiego Tomasza, proboszcza skalmierskiego Grzegorza i archidiakona opolskiego Reginalda zasadniczo nie różnił się od tego z 1219 r. Pewne zmiany nastąpiły na korzyść benedyktynów, którzy po ponad czterdziestoletniej udręce wynagrodzeni zostali poważną sumą 35 grzywien złota: miało ją wypłacić norbertańskie opactwo na Ołbinie<sup>62</sup>. W klasztorze św. Wawrzyńca pod Kaliszem wyprocesowanym dzięki solidarności i energii benedyktyńskich opatów z arcyopattem tynieckim na czele, nie utworzono opactwa, tylko prepozyturę poddaną bezpośrednio Tyńcowi<sup>63</sup>.

Nie dziwią więc informacje zawarte w XV–XVI-wiecznych *Spominkach wrocławskich* i w *Kronice* o Piotrze Właście pod rokiem 1219, w których zapisano, iż faktyczne usunięcie benedyktynów ołbińskich, którzy zajęli kościół św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi, nastąpiło w tym właśnie roku, ponieważ jak już wyżej mówiliśmy, w 1234 r. powtórzono wyrok z 1219 r.

Spominki wrocławskie	Kronika o Piotrze Właście
<i>Anno domini 1219 permutatio facta est monachorum nigrorum sancti Benedicti de Wratislavia ex manasterio sancti Vincentii ad monasterium sancti Laurentii prope Calysch, et illi Praemonstratenses venerunt ex monasterio sancti Laurentii ad monasterium sancti Vincentii. Tum nigri magis vi quasi pulsii sunt, propter enormem eorum vitam ...</i> <sup>64</sup>	<i>Habeat comes curiam, satis bene munitam iuxta monasterium nigrorum monachorum extra Wratislaviam, quod ipse exererat, et abbatiam ibidem fundaverat copioseque dotaverat, erantque de ordine sancti Benedicti, sed postea ob eorum enormem vitam, [...] quasi vi pulsii, regulares canonici, de ordine praemonstratensium eorum obtinuerunt locum, qui hucusque preseverant ad ecclesiam sancti Vincentii, fideliter Domino famulantes. Ipsi vero monachi nigri sortiti sunt monasterium eorundem praemonstratensium ad sanctum Laurentium in villa dicta Kosciol prope Calysch, qui etiam adhuc ibidem demorantur...</i> <sup>65</sup>

Z niniejszej treści źródeł wynika, iż z klasztoru św. Wincentego pod Wrocławiem usunięto siłą benedyktynów *ob enormem vitam*. Ich miej-

<sup>62</sup> KDKT t. 1 nr 16. Zob. T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój*, s. 101.

<sup>63</sup> T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój*, s. 101.

<sup>64</sup> *Spominki wrocławskie*, wyd. A. S e m k o w i c z, w: MPH t. 3, Lwów 1878 s. 732.

<sup>65</sup> *Cronica Petri comitis Poloniae*, wyd. M. P l e z i a, w: MPH sn. t. 3, Kraków 1951 s. 17; Zob. wydanie wcześniejsze: *Kronika o Piotrze Właście*, wyd. A. S e m k o w i c z, w: MPH t. 3, Lwów 1878 s. 774.

sce zajęli premonstratensi, którzy zwolnili klasztor św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi pod Kaliszem, przekazany następnie wypędzonym benedyktynom ołbińskim. Charakterystyczny ton tych zapisek może sugerować, jak uciążliwy był dla norbertanów spór z czarnymi mnichami. Ponadto obydwa teksty wykazują uderzające podobieństwo treści, z tym że, w przekazie o Piotrze Włostowicu znajdują się dokładniejsze informacje o miejscu przesiedlenia się benedyktynów. Nic dziwnego skoro *Kronikę* Piotra Włosta pisała ta sama ręka co *Spominki*, a autor był norbertaninem z klasztoru św. Wincentego<sup>66</sup>. Należy też stwierdzić, iż zasadniczą część przytoczonych źródeł zaczerpnięto głównie z dokumentów (1219–1234), a także z tradycji zakonu<sup>67</sup>.

Pewne wiadomości o uposażeniu klasztoru w Kościelnej Wsi na ręce benedyktynów odnajdujemy w *Rocznikach* Jana Długosza, który pod rokiem 1209 odnotował: *Prima Augusti mensis die Mye[cz]sz[laus] filius Boleslai victoriosi, dux Maioris Polonie fundat monasterium sancti Benedicti in Kosczol ante Calisch monasterio Thinicziensi illud subiiens. Cui donat pro date villas Kosczol, Gora, Roszeyowo, Crancowo, Glogowa, Crziwosandowo, Cliszowo, Pyotrowo, Nadzerezowo cum molendino ante Calisch et Lyszecz ante Konin, libertando illud et eius bona ab omnibus angariis, tributis et servitutibus Polonicalibus, in presencia ducis Wladislai Oppoliensis et Herkemboldi castellani Calisiensis*<sup>68</sup>. Powyższy fragment informuje o tym, że 1 sierpnia

<sup>66</sup> A. M o s b a c h, *Piotr syn Włodzimierza sławny dostojnik polski wieku dwunastego i kronika opowiadająca dzieje Piotrowe*, Ostrów 1865 s. 10; A. S e m k o w i c z, *Kronika o Piotrze Właście*, s. 732–745; M. P l e z i a, *Cronica Petri comitis*, s. VII n.; W. K o r t a, *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966 s. 319–322.

<sup>67</sup> KDW t. 1 nr 106; KDKT t. 1 nr 15, 16; KDSI t. 2 nr 221, 222, 223. Zob. W. K o r t a, *Średniowieczna annalistyka*, s. 320–322, gdzie porównuje on inne zapiski z dokumentami.

<sup>68</sup> Długosz, ks. V–VI, s. 210; A. S e m k o w i c z, *Krytyczny rozbiór dziejów Jana Długosza do roku 1384*, Kraków 1887 s. 208–209. J. Ł a s k i, *Liber Beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Ł u k o w s k i i J. K o r y t k o w s k i, t. 2 Gniezno 1880–1881 s. 40, przepisuje Długosza i uaktualnia majątkowy stan posiadania klasztoru na czas mu współczesny (XVI w.); Por. A. P a w i ń s k i, *Polska XVI wieku. Wielkopolska*, w: *Źródła dziejowe*, t. 12, Warszawa 1883 s. 115. Wszystkie wsie, oprócz Góry, można zidentyfikować i istnieją do dziś; znajdują się one w mniejszej lub większej odległości od Kalisza (oddalonych maksymalnie do 30 km). Wieś Roszeyowo identyfikować należy z Russowem albo Rososzycą, bardziej pewną miejscowością jest ta pierwsza (znajduje się opodal Kościelnej Wsi). Por. *Kościelna Wieś*,

1209 r. książę wielkopolski Mieszko Stary założył klasztor św. Benedykta w Kościele pod Kaliszem, który uposażony został wsiami: Kościół (Kościelna Wieś), Góra, Roszeyowo (Russów lub Rososzycą), Krąkowo, Głogowa, Krzywosądowo, Kaliszewo, Piotrowo, Nędzerezowo wraz z młynem koło Kalisza i Lisiec koło Konina. Placówka ta poddana została jednocześnie władzy klasztoru tynieckiego. Kaliski konwent i jego dobra uwolniono od wszystkich ciężarów, trybutów i służebności polskich, a świadkami tego byli książę Władysław opolski i kasztelan kaliski Herkembold. Nie jest to jednak zgodne z prawdą, ponieważ, po pierwsze, Mieszko Stary już nie żył<sup>69</sup>, a po drugie, jak wyżej stwierdziliśmy, benedyktyni zostali sprowadzeni do kaliskiego klasztoru dopiero po opuszczeniu go przez norbertanów pod koniec XII w.

Na jakiej więc podstawie źródłowej Jan Długosz oparł niniejszy ustęp? Otóż porównanie przekazu Długosza z treścią dokumentu Mieszka Starego, w którym książę uposaża *monasterium sancti Laurentii ante Calis* następującymi miejscowościami: *Gora, Roszeyowo, Krancowa in districtu Calisiensi sitas, atque Glogowa, Krzywosandowo, Kliszowo, Piotrowo, Nandzerezowo cum molendino ante Calis, et Lisiec ante Conin*, zachowanego w transumpcie księcia Przemysła II z 30 marca 1288 r.<sup>70</sup> wykazało, iż dziejopis ten oparł swój tekst na dokumencie wystawionym najprawdopodobniej przez Mieszka Starego około 1190 r., kiedy to klasztor premonstratensów św. Wawrzyńca z Kościelnej Wsi przenosi cały swój konwent do Ołbina pod Wrocławiem. Większą część aktu Mieszka wraz ze wstępem Długosz opuścił; spisał tylko wsie — uposażenie klasztoru św. Wawrzyńca

w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 4, red. B. C h l e b o w s k i, F. S u l m i e r s k i, Warszawa 1883 s. 453–454.

<sup>69</sup> O. B a l z e r, *Genealogia Piastów*, Kraków 1895 s. 161–163; K. J a s i ń s k i, *Uzupełnienie do genealogii Piastów*, StŻr t. 3:1959 s. 199 n; A. G i e y s z t o r, *Mieszko Stary*, w: PSB t. 21 s. 35–36. Zob. S. S m o l k a, *Mieszko Stary i jego wiek*, (prze-druk fotoofsetowy) Warszawa 1959.

<sup>70</sup> KDKT t. 1 nr 2, 29; KDW t. 1 nr 35; t. 2 nr 712. Wydawca kodeksu I. Zakrzewski datował dokument Przemysła II błędnie na rok 1278. Właściwa data to rok 1288, którą dowodnie wykazał S. K r z y ż a n o w s k i, *Dyplomy i kancelaryja Przemysła II*, Rozprawy AU Hist.–Filoz. t. 8 Kraków 1890 s. 173–174, 189. Niniejszy tekst znany jest z transumptu Kazimierza Jagiellończyka z 22 maja 1467 r. Zob. A. S e m k o w i c z, *Krytyczny rozbiór*, s. 208–209.

i zakończenie dokumentu. Podał też nazwiska dwóch spośród diecezji świadków oraz datę 1209 r.<sup>71</sup>

Działalność norbertańskiego a później benedyktyńskiego klasztoru św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi rozpatrywać można jeszcze z punktu widzenia jego ścisłych powiązań gospodarczych z Kaliszem i okolicą. S. Trawkowski twierdził, iż ślad głównego opola regionu kaliskiego widać na przykładzie ukształtowania się w późniejszym okresie osadnictwa wokół Kalisza. W tym bowiem sensie należy rozumieć rozciągnięcie nazwy „Kalisz” na kościół św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi<sup>72</sup>. Analogie tego przypadku w polskich źródłach są dość liczne<sup>73</sup>. Należy więc stwierdzić, iż kościół św. Wawrzyńca był silnie przywiązany do sprzężonego układu osadniczego, określanego wspólną nazwą Kalisz<sup>74</sup>. Warto dodać, iż w pobliżu siedziby klasztoru św. Wawrzyńca funkcjonowała w XII w. przeprawa lub bród przez Prosnę. Jakiś ślad tego odnaleźć można jeszcze w materiale kartograficznym (osiemnastowieczna mapa Perthéesa i trochę późniejsza Bergen-

<sup>71</sup> KDW t. 1 nr 35. Jest to dokument kaliskiego klasztoru, wystawiony przez Mieszka Starego i znany z transumtu Przemysła II. Jak podają wydawcy KDW, transumowany był najprawdopodobniej przez Przemysła I około 1250 r., do której to osoby i roku odnosi się koniec dokumentu, począwszy od słów *Quam donacionem et libertatem nos ratam et firmam habentes*. Następnie transumował go Przemysł II pod datą 1278 r. (właściwa 1288) KDW t. 2 nr 712. S. K r z y ż a n o w s k i, *Dyplomy*, s. 53–54, 69, uznaje ten dokument za czternastowieczny falsyfikat. Jednak porównanie spisu z uposażenia klasztoru zawartego w tym dokumencie z dyplomem z roku 1232, w którym Przemysł i Bolesław zamieniają z klasztorem św. Wawrzyńca wsie Ziemięcin i Upuszczewo w zamian za wieś klasztorną Lisiec, wskazuje, iż falsyfikat ten musiał być sporządzony przed 1232 r., ponieważ w uposażeniu klasztoru, dokonanym według słów dokumentu, przez Mieszka Starego, wymieniona jest jeszcze wieś Lisiec (KDW t. 1 nr 139). Jeżeli więc dokument Mieszka uposażający klasztor w Kościelnej Wsi nie jest autentyczny, to treść jego jest wiarygodna i może dotyczyć końca XII w. a najpóźniej dwudziestych lat XIII w., podobnie datuje go Z. K o z ł o w s k a-B u d k o w a, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, cz. 1, Kraków 1937 s. 141, por. 146. Zob. J. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny w dobrach kościoła w Polsce do roku 1381*, Poznań 1936 s. 357, gdzie zestawiono starsze poglądy i literaturę.

<sup>72</sup> KDW t. 1 nr 263, 589; *Catalogi circariarum*, t. 3 s. 397; MPH sn. t. 8 s. 50; Długosz, ks. V–VI, s. 25.

<sup>73</sup> Zob. T. L a l i k, *Stare Miasto w Łęczycy*, KHKM t. 4:1956 s. 650 przyp. 112.

<sup>74</sup> KDW t. 1 nr 589; *Catalogi circariarum*, t. 3 s. 397; MPH sn. t. 8 s. 50; Długosz, ks. V–VI, s. 25. Zob. S. T r a w k o w s k i, *Geneza regionu*, s. 19 n.

stroła)<sup>75</sup>. O roli klasztoru św. Wawrzyńca w życiu gospodarczym Kalisza może świadczyć jeszcze choćby jego udział w dochodach z miejskich urzędów, jak cło, karczmy i jatki klasztorne<sup>76</sup>. Podkaliski klasztor posiadał w pobliżu miasta młyn w Nędzerczewie<sup>77</sup>. Jak słusznie przypuszczała M. Młynarska klasztor w Kościelnej Wsi, jako jedyny dom zakonny w pobliżu centrum osadniczego Kalisza, uposażony przy tym obficie w ziemię, stanowił mimo pewnej odległości (ok. 5 km) jeden z elementów całości ówczesnego zespołu osadniczego<sup>78</sup>.

Po przejściu klasztoru św. Wawrzyńca przez benedyktyków zabiegano u kolejnych dobroczyńców o dalsze uposażenia, by w ten sposób móc dalej prowadzić kaliską placówkę<sup>79</sup>. Pomimo, iż benedyktyński klasztor św. Wawrzyńca był tylko prepozyturą konwentu tynieckiego, jego działalność w regionie musiała być potrzebna, skoro otrzymywał nowe nadania majątkowo-egzempcyjne.

Niewiele można też powiedzieć o immunitetach jakie posiadał konwent w Kościelnej Wsi pod Kaliszem. Jedynym wiarygodnie źródłowo poświadczonym immunitetem ekonomicznym z XIII w. dla kaliskiego klasztoru jest dokument księcia kaliskiego Władysława Odonicza z 10 sierpnia 1232 r., w którym znosi wszelką służebność w dwóch wsiach, nabywanych przez klasztor drogą zamiany (*quod nulli omnino subiaceant servituti*)<sup>80</sup>. Również informacje o składzie osobowym

<sup>75</sup> AGAD w Warszawie, Zbiory kartograficzne nr 1668. Zob. T. W ą s o w i c z ó w n a, *Topografia wczesnośredniowiecznego Kalisza*, w: K. D ą b r o w s k i, M. M ł y n a r s k a, T. W ą s o w i c z ó w n a, *Szkice z dziejów Kalisza*, Wrocław 1960 s. 55.

<sup>76</sup> Karczmy i jatki klasztorne co prawda były poświadczane wiarygodnymi źródłami dopiero w 1326 r. (KDW t. 2 nr 1070; KDKT t. 1 nr 86), to jednak można sądzić, że działały one już wcześniej. Zob. J. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny*, s. 357.

<sup>77</sup> Zob. S. T r a w k o w s k i, *Młyny wodne w Polsce XII w.*, KHKM t. 1: 1959 s. 62 n.

<sup>78</sup> Posiadłości klasztoru znane są dzięki sfalszowanemu dokumentowi Mieszka Starego z daty 1209 r. (KDW t. 1 nr 35), faktycznie wystawionego jeszcze w XII w. najprawdopodobniej norbertanom, jednakże fałszerstwo dotyczy tylko daty i adresu. M. M ł y n a r s k a, *Proces lokacji Kalisza*, s. 106; por. znaczenie klasztoru premonstratańskiego we Wrocławiu: T. S i l n i c k i, *Historia Śląska*, t. 2, Kraków 1939 s. 90–95.

<sup>79</sup> KDW t. 1 nr 139; Przykładem przebiegłej i zapobiegliwej działalności klasztoru jest sfalszowanie w XIII w. dokumentu Mieszka Starego z daty 1209 r., który potwierdzali kolejni władcy: KDW t. 1 nr 35.

<sup>80</sup> KDW t. 1 nr 139. Zob. J. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny*, s. 357.



benedyktyńskiego konwentu w Kościelnej Wsi do połowy XIII w. są bardzo skromne. Wiadomo jedynie, iż prepozytem w kościele św. Wawrzyńca w 1232 r. był Zdzisław, a następnie od 1238 do 1245 r. urząd ten pełnił Piotr. Znamy też dwóch mnichów z kaliskiego klasztoru, których imiona widnieją na dokumencie z 1219 r.: Bertolda i Brykcjusza<sup>81</sup>. P. Szczaniecki przypuszcza, iż w klasztorze św. Wawrzyńca mogło przebywać dziesięciu benedyktyńskich mnichów<sup>82</sup>. Brakuje nam informacji na temat życia religijnego w klasztorze. Czy wówczas używano jeszcze Sakramentarza tynieckiego, trudno powiedzieć. Natomiast, zdaniem P. Szczanieckiego, *gdy chodzi o tryb życia, najbardziej zakonny mógł być w Kościelnej Wsi*<sup>83</sup>.

Warto dodać, że w klasztorze św. Wawrzyńca pod Kaliszem dnia 3 lipca 1247 r. książę Bolesław Pobożny wydał dokument, w którym nadał biskupowi poznańskiemu i katedrze św. Piotra w Poznaniu wsie Jelitów i Wiewiórczyn z immunitetem<sup>84</sup>. Ten fakt mógłby sugerować przypuszczenie, że książę kaliski Bolesław spędzał w tym czasie ważniejsze święta kościelne w klasztorze św. Wawrzyńca.

Na zakończenie wypada jeszcze przybliżyć samą architekturę kościoła w Kościelnej Wsi, a także archeologię terenu, które w istotnym stopniu pozwalają ustalić datę początków konwentu. O dwunastowiecznych korzeniach klasztoru, świadczyć mogą romańskie fragmenty w architekturze kościoła, a także spora ilość występującej w miejscu dawnego konwentu ceramiki i różnego rodzaju przedmiotów datowanych na koniec XI i XII w.<sup>85</sup> Sama świątynia w Kościelnej Wsi była budowlą orientowaną, jednonawową, z prostokątnym wyodrębnieniem prezbiterium, zamkniętym pierwotnie apsydą półkolistą. Taki typ układu przestrzennego najczęściej spotykamy w drugiej połowie XII w. Ściany budowli wykonane były z ciosów granitowych ułożo-

<sup>81</sup> KDW t. 1 nr 106, 139, 214, 244; P. S z c z a n i e c k i, *Benedyktyni*, s. 98.

<sup>82</sup> P. S z c z a n i e c k i, *Benedyktyni*, s. 100.

<sup>83</sup> *Tamże*, s. 105.

<sup>84</sup> KDW t. 1 nr 263; zob. J. M a t u s z e w s k i, *Immunitet ekonomiczny*, s. 334; M. B i e l i Ń s k a, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław 1967 s. 267. Analiza treści wykazuje wiarygodność dyplomu. Wystawienie dokumentu 3 lipca tj. w oktawie św. Piotra i Pawła potwierdza zasadę, iż w tym czasie corocznie książęta czynili nadania dla katedry św. Piotra w Poznaniu.

<sup>85</sup> F. B i a ł ę c k a, *Sprawozdanie z badań archeologicznych w Kościelnej Wsi, pow. Kalisz, przeprowadzonych w 1959*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 13:1961 s. 168.

nych w dość regularne warstwy na fundamentach z głazów granitowych różnej wielkości łączonych zaprawą<sup>86</sup>. Pierwotny kształt i wygląd romańskiego kościoła zatarła późniejsza, siedemnastowieczna dobudowa kapliczek i naw, a także zewnętrzna elewacja.

Reasumując dotychczasowe ustalenia należy stwierdzić, iż pierwszym zakonem sprowadzonym do Kościelnej Wsi pod Kaliszem byli norbertanie, a czas ich fundacji prawdopodobnie przypadł na połowę XII w. (najpóźniej na 1175 r.). Fundatorem podkaliskiego klasztoru, jak można przypuszczać, był palatyn Piotr Włostowic, sama zaś placówka była dwukonwentowa (męsko-żeńska). Na początku lat dziewięćdziesiątych XII w. papież Celestyn III zatwierdził przeniesienie kaliskich premonstratensów z Kościelnej Wsi do klasztoru św. Wincentego na Ołbinie pod Wrocławiem, zajmowanego wówczas przez benedyktynów. Natomiast żeński konwent norbertanek przeniesiony został do Strzelna. Protest przeciwko decyzji papieża i walka benedyktynów o odzyskanie konwentu na Ołbinie spowodowały jednak, iż konflikt pomiędzy norbertanami a benedyktynami trwał jeszcze do 1234 r. Zakończył się on definitywnym przegranie placówki wrocławskiej przez czarnych mnichów.

Likwidacja norbertańskiego konwentu św. Wawrzyńca pod Kaliszem zbiegła się w czasie z wprowadzaniem w tym zakonie reformy, polegającej między innymi na rozłączaniu podwójnych, męsko-żeńskich placówek, która wymagała zgody patronów klasztorów św. Wawrzyńca. Byli nimi w 1193 r. wnukowie Piotra Włostowica, a synowie Świątosława — arcybiskup Piotr, komesi Włodzimierz i Leonard oraz inny wnuk Piotra, syn Wszebora — Piotr, którzy taką zgodę wydali. Z klasztoru św. Wawrzyńca w Kościelnej Wsi, po przejęciu go przez benedyktynów, utworzono tyniecką prepozyturę, która przetrwała aż do rozbiorów Polski.

<sup>86</sup> Szerzej zob. W. Ł u s z c z k i e w i c z, *Przyczynek do historii architektury murowanych kościołów wiejskich w Polsce średniowiecznej*, „Sprawozdanie Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce” t. 6:1900 s. 290; S. M u z n e r o w s k i, *Kościelna Wieś pod Kaliszem*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej” t. 2: 1908 s. 227–235, 279–282, 300–305, 337–341, 372–377; S. W i l i Ń s k i, *Granitowe kościoły wiejskie XII wieku w Wielkopolsce*, „Przegląd Zachodni” t. 8:1952 z. 3 s. 417–432; Z. Ś w i e c h o w s k i, *Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków*, Wrocław-Warszawa 1963 s. 105–106; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 5 z. 6, red. T. R u s z c z y Ń s k a, A. S ł a w s k a, Warszawa 1960 s. 47–48.

Podkaliski konwent św. Wawrzyńca zarówno pod zarządzaniem premonstratensów, jak i benedyktynów posiadał określony immunitet ekonomiczny, był silnie przywiązany do sprzężonego układu osadniczego Kalisza, a także ściśle powiązany gospodarczo z miastem i okolicą.

Norbertanie działający w Kościelnej Wsi pod koniec XII w. byli zakonem prężniejszym od późniejszych benedyktynów, bowiem tym pierwszym udało się z końcem stulecia wysiedlić czarnych mnichów z klasztoru św. Wincentego na Ołbinie, a żeński konwent przenieść do Strzelna. Ich przewaga polegała między innymi na tym, iż byli wszechstronnie aktywni, zapewniając swoim protektorom możliwość nawiązywania szerokich kontaktów, czemu sprzyjał niewątpliwie ciężący na opatach obowiązek uczestniczenia w corocznej kapitule generalnej. Mniejsza aktywność benedyktynów kaliskich wynikała z kilku przyczyn niezależnych od nich, tj. faktu bycia tylko prepozyturą zależną od opactwa tynieckiego, a także ogólnemu spadkowi czołowej pozycji zakonu w Polsce na rzecz cystersów i premonstratensów.